

Qasım bəy Zakirin əsərlərinin tədqiqi və nəşri tarixindən

Təranə Cavadova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: teranecavadova062@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə XIX əsr Qarabağ – Şuşa ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satirik şeirin banisi Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığının tədqiqi və əsərlərinin nəşr tarixinə ümumi nəzər salınmışdır. Şairin yaşadığı dövrdən başlayaraq XIX əsrin sonlarında, XX əsrdə və XXI əsrin son onilliklərində bu sahədə görülmüş işlər barədə müxtəsər məlumat verilmiş, əsərlərinin nəşr tarixi xronoloji ardıcılıqla tədqiq olunmuş, irsinin öyrənilməsi tarixi isə bu sahədə aparılmış mühüm araşdırmalara müraciətlə ümumi şəkildə ortaya qoyulmuşdur. Məqalə Qasım bəy Zakirin bibliografiyasının tərtibi işində yardımçı vəsait rolunu oynaya bilər. Onun nəticələrindən Zakir irsini tədqiq edən gənc mütəxəssislər bibliografik istinad mənbəyi kimi faydalana bilərlər.

Açar sözlər: Qasım bəy Zakir, divan, avtoqraf nüsxə, təzkirə, cüng, külliyyat

From the history of research and publication of Gasim bey Zakir's works

Tarana Javadova

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: teranecavadova062@gmail.com

Abstract. The article examines the life and work of Gasim bey Zakir and gives an overview of the history of the publication of his works. He was a prominent representative of the 19th century Karabakh-Shusha literary environment and the founder of critical realism and public satirical poetry in Azerbaijani literature. Since the lifetime of the poet, starting from the late 19th century, the 20th century, and the last decades of the 21st century, brief information has been provided about the work that has been done in this field; the date of publication of his works is studied in chronological order; and the history of his legacy is presented in general. The article can be used as a supporting source in compiling the bibliography of Gasim bey Zakir. Young scholars who are studying Zakir's legacy can benefit from the results of this work as a source of bibliographic reference.

Keywords: Gasim bey Zakir, divan, autographic copy, tazkira, jung, works' collection

Giriş / Introduction

Şuşa ədəbi mühitinin yetirməsi Qasım bəy Zakir (1784-1857) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olub, qəzaldə Məhəmməd Füzuli, qoşma yaradıcılığında Molla Pənah Vaqif məktəbinin la-

yıqlı davamçılarındandır. Ədəbiyyat tariximizdə ictimai satiranın banisi hesab edilən Zakirin irsi hələ sağlığında müasirlərinin diqqətini cəlb etmiş, əsərləri haqqında müsbət fikir söylənib-

miş, yaradıcılıq nümunələri mətbuat səhifələrində dərc olunmuşdur.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq böyük Azərbaycan şairinin əsərləri nəşrə hazırlanmış və qismən nəşr olunmuş, həyat və yaradıcılığı, ədəbi irsi, xüsusilə də realist təsvirlərin hakim olduğu lirikası müasirlərinin böyük marağına səbəb olmuş, daha sonralar satıraları, pedaqoji görüşləri, poeziya nümunələrindəki didaktika haqqında müəyyən fikirlər söylənmişdir. XX əsrdə əsərləri dəfələrlə nəşr olunan, XXI əsrin ilk onilliklərində yaradıcılığı müxtəlif rəqəmlərdən öyrənilən Qasım bəy Zakir irsinin nəşr

və tədqiq tarixi isə çox az öyrənilmiş, mükəmməl bibliografiyası hələ də tərtib olunmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qasım bəy Zakir irsinin bibliografik tədqiqi əsasını 1970-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Respublika Kitabxanasının nəşr etdiyi "Qasım bəy Zakir (tövsiyə ədəbiyyat göstəricisi)"dən götürür. Tərtibçisi T.B.Həsənova olan göstərici giriş və iki bölmədən ibarətdir. I bölmədə Zakirin əsərləri, II bölmədə isə 1959-1969-cu illərdə Zakir haqqında nəşr olunan ədəbiyyatın təsviri öz əksini tapmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Müstəqillik illərində Zakirin mükəmməl bibliografiyası hazırlanmasa da, əsərlərinin tədqiq tarixi monoqrafik tədqiqat obyektinə olmuşdur. Ramiz Teymuroğlunun (Əmirxanov) 2007-ci ildə nəşr olunan "Qasım bəy Zakir irsinin tədqiqi" əsəri bu sahədə irəlilənmiş bir addımdır. Kitabda Zakirin irsinin nəşri tarixi barədə yeni fikirlər söylənir. Müstəqil dövlətimizin yaratdığı imkanlar daxilində XIX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi kimi, Qasım bəy Zakirin yaradıcılığının nəşri bir daha nəzərdən keçirilir, saf-cürük edilərək mövcud təhriflər və səhv oxunmaları oxuculara çatdırılır [18]. Lakin bu əsər də tam bibliografik tədqiqat olmayıb, daha çox ədəbiyyatşünaslıq təhlillərinin aparıldığı araşdırma.

Bu baxımdan Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığının tədqiqi, əsərlərinin nəşr tarixinin bibliografiyaşünaslıq baxımdan tam tədqiq olduğunu söyləmək mümkün deyil. Bu boşluqdan irəlilənərək məqaləmizdə problemə az da olsa, işıq salmağa çalışacağıq.

Zakir yaradıcılığının tədqiq və nəşr tarixi onun fəaliyyətdə olduğu dövrdən başlayır. Zakirin yaradıcılığına ilk müsbət qiyməti XIX əsr Azərbaycan ədəbi fikrinin ən böyük siması, şairin müasiri, eyni zamanda dostu Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) vermişdir. O, "Nəzm və nəsr haqqında" başlıqlı məqaləsində yazırdı: "... mən əyyami-səyahətimdə səfəhyi Qarabağda Molla Panah Vaqifin bir para xəyalını gördüm ki, zikr etdiyim sərt növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarıcalıyı Cavanşirə düçar

oldum ki, əhli türk dilində onun mənzumətini mənim həyrətimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhasirdir mahz bu iki şəxsə. ... Bu iki şəxsin də fərqi bir-birindən budur ki, əgərki Molla Panah müqəddəm ərsəyə gəlib bu fənnədə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır və lakin ləzzət və təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur. Məsələn: Qasım bəy qafiyatında öz məhbubəsi ilə bir növ müxatibə və mükəlimə edir ki, adam valeh olur və vəqayə və gəzarişatı və əhvəli-müasirini və əvəri-pirü cavanı bir növ ilə bəyan edir ki, insan vəcdə və zövqə gəlir. Bunun xəyalatı binəzirdir. Ancaq bunun əşarını oxuyanda müstəmə inana bilir ki, şair vaqifin ləzzətə bais olurmuş" [15, s.315]. Bu dəyərlilik fikirlər Qasım bəy Zakirin ədəbi irsinə verilən ilk qiymət və onun əsərlərinin tədqiq tarixinin başlanğıcı idi.

Zakirin ilk mətbu əsəri rus-türk müharibəsi (1853-1856) mövzusunda və Kırım cəbhəsindəki vəziyyətlə bağlı qələmə aldığı "Fərzəndi-əziz" başlıqlı şeiridir. 1855-ci ildə Tiflisdə çıxan "Kavqaz" qəzetinin 50-ci sayında dərc olunan bu şeir Mirzə Fətəlinin mənzum məktubuna cavab olaraq yazılmış, elə Axundzadənin özü tərəfindən də rus dilinə sətiri tərcümə olunaraq orijinalı ilə birlikdə qəzetə təqdim olunmuşdur [17, s.23].

"Qasım bəy Zakir ikinci mətbu şeiri Mirzə Yusif Qarabağının 1856-cı ildə Teymurxanşurada nəşr etdiyi "Məcmueyi-Vaqif və müasirini

digər" adlı kitabında verdiyi "Molla və qazilərin həcvi haqqında" yazdığı qitədir" [17, s.23].

Onu da qeyd etməliyə ki, Qasım bəyin əsərlərinin ilk dəfə külliyyatı halında nəşrə hazırlayan da onun məslək dostu Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. Mirzə Fətəlinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxivində (fond 2) Zakirin bizə gəlib çatan yeganə kamil əlyazma toplusu saxlanılır (*şairin divanının Əlyazmalar İnstitutunda qorunan B-2070, M-131 şifrəli əlyazmaları isə naqisdir*). Saxlama vahidi 418 olan əlyazmanın üzərində "*Min kəlamı Qasım bəy öz eli-Sarıcalıyı Cavanşir və təxəllüs Zakir əlhəq şairəst zərif və müsaibə lətif*" qeydi var. Həmin bu şeir toplusunu Zakir M.F.Axundzadənin Şuşada yaşıdığı on ay müddətində onun yaxından köməyi ilə tərtib etmişdir (*Əlyazmada divanın yazılma tarixi və yeri haqqında məlumat yoxdur. Nüsxədəki şeirlər, əsasən, bir katibin xətti ilə köçürülsə də, əlyazmada müxtəlif xətlərlə yazılmış şeirlərə təsdiq edilir. Divanda 325-dən artıq şeir var, lakin onların hamısı Zakirə aid deyil. Əlyazmanın 161b-173b vərəqlərində onun müasirlərinin müasirəsi – bir-birinə yazdığı 23 mənzum məktubu yer alıb. Divanın 96a, 144a vərəqlərindəki qeydlər Zakirin avtoqrafıdır. Cildinin iç tərəfində isə M.F.Axundzadənin öz xətti ilə divanın tərtibat prinsipləri yazılıb. Bu da müasirin 1840-1850-ci illərdə Zakirin sağlığında tərtib edildiyini bir daha təsdiqləyir [Əlyazmanın təsviri üçün Mustafa Mailoğluna təşəkkür edirik]). Süleyman Rüstəmovun AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan Mirzə Fətəlinin arxivi ilə iş qeydlərindən bəlli olur ki, Zakir M.F.Axundzadənin fəal köməyi ilə şeirlər divanını da hazırlamışdır. Mirzə Fətəli onun divanının bədii təsnifini qurmuş, bəzi şeirlərin üzərində müəyyən təkmilləşdirmə işi aparmış, şairin əsərlərində arzusuna nail ola bilməmişdir [12, s.6].*

Bu şeirlərdən bəziləri Zakirin vəfatından on il sonra nəşr olunmuş kitaba daxil edilmişdir. Belə ki, şərqşünas Adolf Berje (1828-1886) Mirzə Fətəlinin topladığı materialardan istifadə edərək "Məcmueyi-əşare-süərayi-Azərbaycan"

adi ilə tanınan kitab çapa hazırlamışdır. Almaniyada, Leypsiq şəhərində almanca müqəddimə ilə 1867-ci ildə nəşr edilmiş həmin topluda Qasım bəyin şeirləri də yer almışdır. Əsəri müasir əlifba ilə nəşrə hazırlayan Əli Məmmədbağiroğlu kitabı yazdığı "Xaricə çap olunmuş ilk anadillik kitabımız" başlıqlı müqəddimədə "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə ..." toplusuna daxil edilmiş 112 şeirdən 41-inin Qasım bəy Zakirə aid olduğunu qeyd edir və onlardan 1-nin müəmməs, 1-nin müxəmməs-müstəzadə, 11-nin müəmməs, 1-nin müxəmməs-müstəzadə, 2-nin müstəzadə, 2-nin qəzəl olduğunu göstərir [1, s.11].

XIX əsrin sonlarından Hüseyin Əfəndi Qayıbovun tərtib etdiyi "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" antologiyasında da Zakirin şeirlərinə geniş yer verilmişdir. Məcmuənin Cahangir Qəhrəmanov tərəfindən çapa hazırlanan birinci cildində Zakirin lirik şeirləri və məsnəviləri bir ümumi "Qarabağ vilayətindən, Cavanşir uyezindən, Sarıcallı elindən Qasım bəy Zakir təxəllüsün əşarıdır" başlığı altında verilmişdir. Topluda "Müxəmməsəti-xalisə", "Müxəmməsəti-müstəzadə-tammə", "Gəzəliyyəti-tərci-bəndi-Zakir", "Gəzəliyyəti-tərkib-bəndi-Zakir", "Gəzəliyyəti-müstəzadə-tamməyi-Zakir", "Mürəbbəət və qəvafili-Zakir", "Məsnəviyyəti-Zakir" başlıqları altında Zakirin 160-dan çox əsəri yer almışdır [6].

Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) və Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888) təzkirələrində də Qasım bəy Zakirin əsərlərindən nümunələr yer verilmişdir.

Seyid Əzim Şirvaninin 1878-ci ildə tamamlandı təzkirəsində "Qasım bəy Zakir" başlığı altında şairin 15 əsəri yer alır. Bunlar Zakirin qəzəl, qitə və fərdlərindən nümunələrdir. Əsərlərdən 14-ü Azərbaycan, 1-i fars dilindədir [20, s.63-69].

M.M.Nəvvabın 1913-cü ildə Bakıda kitab halında nəşr olunan təzkirəsində (*müəllif əsəri 1891-ci ildə yazmağa başlayıb, 1892-ci ildə bitirsə də, müəmmədə olaraq üzərində işləyib və təkmilləşdirmişdir*) isə Qarabağdan çıxmış 100-dən artıq şairin sırasında Zakirə xüsusi yer ayrılmış, onun həyatı və yaradıcılığı haqqında müxtəssər məlumat verilmişdir. Təzkirə müəllifi "Qasım bəy Zakir Xındıristani" başlıqlı hissədə şairin şeirlərinin pərakəndə halda olmasından

şikayət etmiş və əsərlərindən 14 nümunəni təz-kirəyə daxil etmişdir [14, s.58-67].

Mirzə Camal Cavanşirin oğlu Rzaqulu bəy Vəzirov (1814-1875) "Müqəddiməti-sərgüzəştü Qasım bəy Zakir təxəllüs mərhumun bəzi əhvalı" adlı bioqrafik əsərlərini qələmə alıb. Əsər ilk dəfə 7 mart 1957-ci il tarixli "Kommunist" qəzetində "Zakir haqqında xatirə" başlığı altında dərc olunmuşdur. Burada Qasım bəyin dəqiq şəxərəsi, doğum yeri, Mehdiqulu xanın ona Cavanşir mahalında Xındırstan kəndini bağışlaması, əsas məşğuliyyəti, başına gələn xoşagəlməz əhvalatlar, onun nahaq şərlənib sürgünə göndərilməsi və s. haqqında qısa məlumat verilir. Mətnə Zakirin "Əşidiblər ki, olur şahidi-şə məqbul" mısrası ilə başlayan qitəyə də daxil edilib. Şairin həmin qitəsinə daxil olan "Bari bizlər kiminə atmyalar böhtanı", – mısrası onun düşü-yü vəziyyəti çıpaqlığı ilə ifadə edir [19, s.80].

Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin (1840-1894) 1888-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi "Vətən dili" dərsliyində də Qasım bəy Zakirin əsərlərinə yer verilmişdir. Dərsliyə müəllifin iki təmsili: "Aslan, qurd və çaqqal", "Tülkü və qurd", iki mənzum hekayəsi: "Dərviş və fəqir", "Dəvəsi itən kəs" daxil edilmişdir [2, s.556-557].

Firidun bəy Kəçəri (1863-1920) də 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi "Balalara hədiyyə" dərsliyində Qasım bəyin əsərlərindən istifadə etmişdir. O, dərsliyə "Durnalara xitab" başlığı altında müəllifin məşhur "Durnalar" rədifli qoşmasını və bir neçə təmsilini: "Tülkü və qurd", "Dəvə və eşşək", "Tülkü və şir", "Dəvə, ilan və tısbağa", "Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu" alleqorik mənzumələri daxil edilib [10, s.93, 117-149].

Qasım bəy Zakirin əsərlərinin sovet dövründə külliyyat halında nəşrinin tarixi Salman Mümtazla başlayır. Görkəmli mətnşünas şairin "Əsərləri"ni 1925-ci ildə nəşr hazırladığı "Azərbaycan ədəbiyyatı" seriyasının 8-ci cildinə daxil etmişdir. Bakıda "Kommunist" nəşriyatında çap olunmuş 374 səhifəlik bu kitabə geniş ön söz yazılmış (45 səhifə) və şairin 230 şeiri daxil edilmişdir [5].

Süleyman Rüstəmovə görə: "Kitabda fikir təhrifinə, vəzn pozğunluğuna və sair nöqsanlara tez-tez rast gəlmək olur" [12, s.9]. Bu isə təbiidir. Çünki bu, həm ilk nəşr idi, həm də Salman Mümtaz kitab üçün materialları müxtəlif

mənbələrdən toplamışdı. Həmin məxəzlərin heç də hamısı eyni səviyyədə deyildi. Belə ki, Salman Mümtaz nəşrində səhifələrin altında müxtəlif nüsxələrdən istifadə olunduğuna dair qeydlər vardır.

Elə həmin ildə görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi Firidun bəy Kəçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabı da nəşr olunmuşdur. 1925-ci ildə çap olunan iki cildliyin 1-ci cildinə "Qasım bəy "Zakir" təxəllüs" oçerki daxil edilmişdir. Oçerk irihəcmli olub, şairin həyat və yaradıcılığı haqqında müfəssəl məlumat verir. Müəllif oçerkin sonunda Zakirin Mirzə Fətəli Axundzadə ilə bir yerdə tərtib etdiyi divanının nəşrinin vacibliyini gündəmə gətirir [9, s.395].

Süleyman Rüstəmov Zakirin əsərlərinin ikinci böyük nəşrinin 1936-cı ildə işıq üzü gördüyünü yazır. Bu nəşrlə tanış olmaq imkanımız olmadı. Lakin S.Rüstəmovun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, həmin nəşr kütləvi olduğundan Zakirin əldə olan külliyyatından 300 misra mətn ümumilikdə ixtisar olunmuş, bəzi mısraların yerinə (*vulqarizmlər və dini dünyagörüşlə bağlı ifadələr işləndiyi üçün*) nöqtələr qoyulmuşdur [12, s.13-14].

Daha sonra Zakirin əsərləri şairin ölümünün 90 illiyi münasibətilə 1947-ci ildə, artıq kirit qrafikası ilə nəşr olunmuşdur. Onun daha təkmil nəşri 1953-cü ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyatında hazırlanmışdır. Bu nəşrə şairin 247 şeiri daxil edilmişdir. Kitabın tərtibçisi Sadıq Qafarlı olmuşdur [12, s.14]. Şairin əsərlərinin 1957-ci il çapı da daha əvvəlki nəşrindən az seçilir. Həmin nəşrdə şairin divanının məlum yeddi nüsxəsindən ən kamili – Əlyazmalar İnstitutunda, M.F.Axundovun şəxsi arxivində qorunan nüsxə kononik mətn kimi götürülmüş, o vaxta qədər şairin əsərlərinin heç bir çap nüsxəsinə daxil edilməmiş bir neçə əsər salınmışdır.

Qasım bəy Zakirin külliyyatının son zamanlaradək ən mükəmməl nəşri 1964-cü ildə Süleyman Rüstəmov tərəfindən tərtib edilən "Əsərləri"dir. "Oxuculara təqdim olunan bu nəşr Q.Zakirin əsərlərinin elmi-tənqidi mətni əsasında tərtib edilmişdir. Kitabın müqəddiməsində istifadə olunan mənbələrin təsviri, nəşr əsərlərinin qüsurları və tərtibat prinsiplərindən geniş bəhs edilmişdir. Lakin bu nəşrin kütləviliyini

nəzərə alaraq bəzi elmi mübahisəli məsələlər müqəddimədən çıxarılmışdır" [12, s.38]. Kitabda Qasım bəyin lirik şeirləri: qoşma, təcnis, gəraylı, qəzəl, müxəmməs, müstəzad, tərçibənd və tərkibəndləri, epik şeirləri: mənzum hekayə və təmsilləri, satirik şeirləri, müxtəlif şeir və məktubları yer alıb. "Əlavələr" bölümündə 9 yeni aşkarlanmış şeiri və bayatıları verilmişdir. Nəşrin özəlliyi şərlər, coğrafi və şəxs adları göstəricilərinin də mətnə artırılmasıdır.

Zakirin "Seçilmiş əsərləri" 1984-cü ildə 200 illik yubileyi ərəfasində nəşr olunmuşdur. Kitabı tərtib edən və nəşrə ön söz yazan Kamran Məmmədovdur. Topluya əhatəli "Ön söz"dən başqa, Zakirin tənqidi-satirik şeirləri, təmsilləri, mənzum hekayələri, qoşma, təcnis, gəraylı, qəzəl, müxəmməs, müstəzad, tərçibənd və tərkibəndləri, məişət şeirləri daxil edilmişdir. K.Məmmədov 384 səhifəlik kitabın tərtibində M.F.Axundovun arxivində saxlanılan "Zakirin divanı"ndan, əsərlərinin 1925, 1936, 1953, 1957-ci il nəşrlərindən istifadə etdiyini, xüsusən də Süleyman Rüstəmovun 1964-cü ildə nəşrə hazırladığı "Qasım bəy Zakir. Əsərləri" kitabdan faydalandığını müqəddimənin sonunda qeyd etmişdir [13, s.18].

Lakin elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsini Qasım bəy Zakir və müasirlərinin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr edən Raqub Kərimov şairin iyirmidən artıq qeyri-mətbu şeirini aşkarlamışdır. Çox sevindirici haldır ki, alim həmin şeirləri də daxil etməklə Zakirin külliyyatını yenidən çapa hazırlamışdır. O, 2013-cü ildə nəşr etdirdiyi "Qasım bəy Zakir və müasirləri" monoqrafiyasının son fəslinə elə beləcə – "Qasım bəy Zakirin qeyri-mətbu şeirləri" adlandırmış, 9 dini, 10 müxtəlif məzmunlu lirik və epik şeirini kitabda çap etdirmişdir. Bundan əlavə, bir neçə natamam əsəri haqqında da məlumat vermiş və həmin əsərlərdən əlimizdə olan parçaları monoqrafiyaya daxil etmişdir [17, s.188-234].

"Bu şeirlərin bir qismi elm aləminə tarixçi kimi məlum olan Mir Mehdi Xəzəninin əlyazmasından tapılmışdır. 117 vərəqdən ibarət olan həmin əlyazmasında Xəzəninin yüzdən çox qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müstəzad, qoşma, gəraylı və tapmacaları ilə yanaşı, Vaqif, Zakir, Asi və onlarca digər Qarabağ şairinin şeir nümunələri toplanmışdır" [17, s.188].

Raqub Kərimov Zakirin yeni əldə edilən şeirləri barədə hələ 1989-1990-cı illərdə "Şuşa" qəzetində (25 dekabr 1989-cu il, № 152 və 6 yanvar 1990-cı il, № 3) çap etdirdiyi məqalədə məlumat verdiyi, 4 qoşmasını dərc edərək, digər tapıntılar haqqında da ilk dəfə elm aləminə bilgiləndirdiyini yazır. Həmin şeirlərdən biri də "Qaşların" qoşmasıdır ki, ilk bəndini diqqətini-zə gətirməyə istədik:

*Bəyazi-hüsnündə, sevdiğim, bənzər
Baş-baş çatılmış yaya qaşların.
Badi-səba əymiş gül budağı tək
Salıb üzərinə sayə qaşların.* [17, s.205]

Zakirin həyat və yaradıcılığının kompleks halda monoqrafik tədqiqi sahəsində də mühüm işlər görülmüşdür.

1957-ci ildə Kamran Məmmədov (1922-1989) "Qasım bəy Zakir" monoqrafiyasını çap etdirmişdir. 1985-ci ildə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin Qasım bəy Zakirin anadan olmasının 200 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında müvafiq qərarına əsasən, həmin monoqrafiya "Azərbaycanın görkəmli adamları" seriyası çərçivəsində yenidən nəşr olunmuşdur. Monoqrafiyada Zakirin həyatının mühüm anları, əsərlərinin dili və özəl xüsusiyyətləri, dostları, yaradıcılıq əlaqələri, satiralarının əsas hədəfləri və s. haqqında ətraflı məlumat almaq olur. Kitabın mühüm cəhətlərindən biri də 79 müxtəlif adda ədəbiyyat (kitab, məqalə) və 5 arxiv materialını ehtiva edən "Qısa ədəbiyyat" başlığı altında müxtəlif bioqrafiyanın monoqrafiyaya əlavə olunmasıdır. Burada Zakirin əsərlərinin əsas nəşrləri, onun haqqında olan mühüm mənbələr və dəyərli arxiv materiallarının qısa annotasiyası verilmişdir [11].

1960-cı ildə işıq üzü görün "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin II cildində də Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığına xüsusi oçerk həsr olunmuşdur. Kitabın "XIX əsrin birinci yarısında ədəbiyyat" başlıqlı 1-ci fəslinə daxil edilmiş "Qasım bəy Zakir" oçerkinin müəllifi də Kamran Məmmədovdur. 25 səhifə həcmində olan bu geniş oçerkdə Zakirin həyatı, yaradıcılığı, ədəbiyyatımızda mövqeyi, tənqidi realizmin və ictimai satiranın inkişafında rolu, didaktikası, ictimai və fəlsəfi görüşləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Onun Vaqifdən sonra Azər-

baycan bədii dilinin daha yüksək pilləyə qalxması və klassik ədəbiyyatda xalq yaradıcılığı ənənələrinin möhkəmlənməsindəki xidmətlərindən danışırlar. Müəllif Zakiri Vaqiflə birləşdirən və ayıran xüsusiyyətlərə xüsusi diqqət yetirir, əsərlərinin ictimai əhəmiyyətini belə müəyyən edir: *"Zakirin lirikasında Azərbaycan koloriti güvətlidir. Şair öz ilhamını yaşadığı həyatdan, gördüyü canlı insanlardan, doğulub, böyüdüyü milli zəmindən almışdır. Onun lirikası XIX əsr Azərbaycan həyatının bir çox cəhətlərini öyrənməyə, oxucuda qabaqcıl görüşlərin, incə zövqün, gözəl hisslərin tərbiyə olunmasına kömək edir"* [3, s.106].

Zakir haqqında digər əhəmiyyətli oçerk Feyzulla Qasımzadəyə aiddir. İlk dəfə 1966-cı ildə çap olunan və ali məktəblər üçün hazırlanmış "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" dərsliyində "XIX əsrin birinci yarısında satirik poeziya" fəslə daxilində yer almış "Qasım bəy Zakir" oçerki kifayət qədər iri həcmdə (29 səhifə) olub, şair, onun həyat və yaradıcılıq yolu, əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri və ictimai əhəmiyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaradır. F.Qasımzadə Zakirin əsərlərini məzmununa görə, əsasən, üç hissəyə bölür: lirik şeirləri, satiraları, didaktik mahiyyət daşıyan təmsil və mənzum hekayələri. Lakin o da sələfi Mirzə Fətəli kimi, şairin qoşmalarına xüsusi önəm verir və onun bu janrdakı əsərlərini ümumi şəkildə belə xarakterizə edir: *"Zakirin qoşmalarında gözəlin vəsfi ilə bərabər, həqiqi aşıqın mənəvi aləmi, düşgün ehtiraslardan uzaq, təmiz məhəbbəti və bu yolda çəkdüyü ızdırabları tərənnüm olunur. Gözəlin romantik təsviri, onun bütün təbiət və dünya gözəlliklərinə tərcih edilməsi, eyni zamanda şairin təsvir etdiyi gözəldən şikayəti, aşıqın dərddi könlü, həsrət, ıntizar, kədər Zakir qoşmalarının əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir"* [7, s.210].

2011-ci ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəşrə hazırladığı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin 4-cü cildində də Qasım bəy Zakirə xüsusi oçerk həsr edilmişdir. Oçerkin müəllifi Nadir Məmmədov 37 səhifə həcmində (s.179-216) geniş yazıda Zakirin həyatı, lirikası, mənzum məktub və həcvləri, satiraları, təmsil və mənzum hekayələri haqqında ətraflı məlumat verir. O, sovet dövründə tədqiqat aparən sələflərindən fərqli olaraq, Qasım

bəyin dini mövzuda olan əsərləri barədə də söhbət açır, şairin *"Bu nə məhdri ki, həddən keçib iztirabi-Zeynəb?"* mısrası ilə başlayan növbəsinə bir parçanı nümunə gətirir. Alim yazır: *"Zakir klassik Şərq ədəbiyyatının mühüm qolunu təşkil edən dini poeziya sahəsində də qələmini sınımamış və Azərbaycan dilində mərsiyə, növhə və sinəznələr yazmışdır. Şairin bu şeirlərində İmam Hüseyin və onun məsləkdaşlarının Kərbəladə şəhid olması, qohum və tərəfdarlarının ağır taleyi çox yamıqlı bir üslubda, canlı xalq dilində, sənətkarlıqla təsvir olunmuşdur"* [4, s.198].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Raquq Kərimovun 2013-cü ildə nəşr etdirdiyi "Qasım bəy Zakir və müasirləri" monoqrafiyası, 2017-ci ildə müdafiə etdiyi "Qasım bəy Zakir: həyatı, dövrü, mühiti və müasirləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası Zakirin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinin yeni mərhələsi sayıla bilər. Çünki R.Kərimov təkcə Zakirin həyatının bu vaxta qədər geniş ictimaiyyətə açıqlanmamış bözi mühüm faktlarını, yaradıcılığının yeni aşkarlanmış nümunələrini ortaya qoymamış, eyni zamanda Qasım bəyin həyat və yaradıcılığını dövrünün prizmasından müstəqil dövlətimizin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək daha sərbəst öyrənmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, onun monoqrafiyasının birinci fəslə elə belə adlanır: "Zakirin irsinə yeni baxış". Həmin fəsildə zakirşünaslıqda, demək olar ki, çox az öyrənilmiş bir mənbə – Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin" təzkirəsi tədqiqatə cəlb olunur. Tədqiqatçı və təzkirəyə müəllifin 17 qəzəli, 1 müxəmməsi, 2 növhəsi ilə bərabər, həyatına dair müxtəssər, lakin qiymətli məlumatlar da verməsini diqqətə çatdırır. R.Kərimov XIX əsrdə tərtib edilmiş əksər cümlə, bəyaz, şeir dəftərlərindən fərqli olaraq, M.Müctəhidzadənin təzkirəsində Zakirin əsərlərinin təhrif və səhvələrdən arınmış vəziyyətdə olmasını xüsusilə qeyd edir [17, s.37].

Monoqrafiyanın bir müsbət cəhəti də Q.Zakir ilə Cəfərqulu xan Nəvanın arasındakı münasibətə aydınlıq gətirilməsidir. Alimin təqdim etdiyi yaradıcılıq nümunələrindən, hər iki şairin şeirləşməsindən gətirdiyi sitatılardan aydın olur ki, onlar arasında mehriban dostluq münasibəti olmuş, hətta hər iki qələm əhli bir-biri ilə zaraflaşacaq dərəcədə yoldaşlıq etmişlər. Müəllif

yazır: *"Əfsuslar olsun ki, sonrakı dövrlərdə onların arasında olan bu səmiiyyətin üstündən qara bir xətt çəkilmiş, əksər sovet tədqiqatçıları Zakirin yazdığı mənzumənin ümumi məzmunundan deyil, ayrı-ayrı zarafatla deyilmiş beytlərdən təhrif olunmuş şəkildə istifadə edərək, hətta həmin dövrdə Zakirlə Cəfərqulu xanın az qala barışmaz düşmənlər olduqlarını böyük ciddi cəhdə, birtərəfli qaydada sübut etməyə çalışmışlar"* [17, s.61].

Raquq Kərimovun Zakirlə bağlı maraqlı doğuran son tədqiqatlarından biri də "Qasım bəy Zakirin farsca şeirləri" adlı məqaləsidir. "Mədəniyyət.az" jurnalının 2016-cı ilin 2-ci nömrəsində işıq üzü görünən bu məqalədə müəllif Qasım bəyin farsca bədahətən şeir demək qabiliyyətinə malik olduğunu da mötəbər mənbələrə istinadən ortaya qoyur. Alim Zakirin farsca əsərlərində həyatdan götürdüyü faktları, şahidi olduğu hadisələri, tanıdığı adamları təsvir etməsini əsas alaraq onun əcnəbi dildə də yaradıcılığında realist olmasını təsdiq edir [16, s.77].

Onu da qeyd etməliyəm ki, müstəqillik illərində Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı müxtəlif rəqurslardan tədqiq olunmuşdur. Məsələn, Fərahim Sadiqov "Orta məktəbdə Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığının tədrisi" məqaləsində şairin irsinin orta və ali məktəblərdə öyrədilməsindən (1994), Nizami Xəlilov "Q.Zakirin yaradıcılığında aşıq şeirinin şəkilləri" (2013)

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məqaləmizdə Qasım bəy Zakirin yaşadığı dövrdən başlayaraq, 2019-cı ilədək şairin həyat və yaradıcılığının tədqiqi və əsərlərinin nəşri tarixinə ümumi nəzər saldıq. Əldə edilmiş nəşrlər əsasında onun külliyyəti, əsərləri, divanı, seçilmiş əsərləri və ayrı-ayrı yaradıcılıq nümunələrini nəşr tarixinə qısa ekskurs etdik. Zakirin həyat və yaradıcılığının tədqiq və nəşr tarixində ən mühüm nəşrləri təhlil süzgecindən keçirərək, hər birinin özəlliklərini, müsbət cəhətlərini, yeri gəldikcə, mənfəti tə

məqaləsində Qasım bəyin şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnməsindən, Savalan Fərəcov "Qasım bəy Zakirin maarifçi dünyagörüşü" məqaləsində sənətkarın maarifçivərliyindən (2014), Nizami Cəfərov "Rus dilinin Qafqaza nüfuzu və yaxud Qasım bəy Zakirin rus leksikonu" (2014) məqaləsində müəllifin əsərlərindəki varvarizmlərdən, Elnurə Babayeva "Qasım bəy Zakirin epik əsərlərində mənəvi-əxlaqi dəyərlər" (2016) məqaləsində Zakir didaktikasından, Təranə Rüstəmovna "Qasım bəy Zakirin təmsillərində Şərq və Qərb təmsilçiliyi" (2019) məqaləsində Zakir yaradıcılığında alleqoriyadan bəhs etmişlər.

Bu tədqiqatlar sırasında monoqrafik araşdırmalar da var. Məsələn, 1997-ci ildə nəşr olunan Süleyman Hüseyinov və Fərahim Sadiqovun "Qasım bəy Zakirin əsərlərinin dil xüsusiyyətləri" monoqrafiyası xüsusi maraqlı doğurur. Kitabdə şairin həm lirik, həm də satirik şeirlərinin, mənzum hekayə və təmsillərinin leksikası və frazeologiyası tədqiq edilir. Tədqiqatçılar şairin leksikonunu ilk dəfə semantik cəhətdən araşdırır, leksika mənbələrə görə müəyyənləşdirir, sənətkarın dilində frazeoloji vahidlərdən istifadəyə xüsusi önəm verərək, Zakir əsərlərinin bədii dilimizin zənginləşməsində əhəmiyyətini ortaya qoyurlar [8].

rəflərini təqdim etməyə çalışdıq. Tədqiqatımız bibliografik istiqamətdə olduğundan, diqqət daha çox nəşrlər arasındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməsinə, yeniliklərin təqdiminə yönəlmişdir. Ümid edirik ki, 2022-ci ilin ölkədə "Şuşa ili" elan edilməsindən ruhlanaraq, bu münbit Azərbaycan torpağının görkəmli yetirməsi olan Qasım bəy Zakirin bibliografiyası da tərtib olunaçaq və bu sahədə apardığımız təsvir xarakterli tədqiqat işə həmin nəşrə bir yol xəritəsi olacaqdır.

Ədəbiyyat / References

1. Adolf Berje. Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsərinə məcmuədir ki, Adolf Berje sahibcənabının ehtimamıyla mətbu olunmuşdur, mətni tərt. ed., transfon., ön söz: Ə.Məmmədbağiroğlu. Bakı: Elm və təhsil, 2014.

2. Aleksey Osipoviç Çernyayevski. Vətən dili, I hissə; Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.H. Vətən dili, II hissə, transfon., ön söz və izah, V.Qaradağlı. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, II cild, XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər, cildin redaktorları: Ə.Sultanlı, Ə.Mirəhmədov, K.Talibzadə. Bakı: AzSSR EA nəşriyyatı, 1960.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, IV cild. Cildin məsul redaktoru: B.Nəbiyev. Bakı: Elm, 2011.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı, 8-ci cild: Qasım bəy Zakir, tərt. ed. və ön söz: S.Mümtaz. Bakı: Kommunist, 1925.
6. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir, I cild, tərt. ed.: Hüseyn Əfəndi Qayıbov, çapa hazır: Cahangir Qəhrəmanov. Bakı: Elm, 1986.
7. Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, ali məktəblər üçün dərslik, işlənilmiş ikinci nəşri. Bakı: Maarif, 1974.
8. Fərahim Sadiqov, Süleyman Hüseynov. Qasım bəy Zakirin əsərlərinin dil xüsusiyyətləri. Bakı: Gənclik, 1997.
9. Fəridun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, İki cildə, I cild, tərt. ed. müqəd., izah: R.Qənbərqızı. Bakı: Avrasiya-Press, 2005.
10. Fəridun bəy Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013.
11. Kamran Məmmədov. Qasım bəy Zakir. Bakı: Gənclik, 1985.
12. Qasım bəy Zakir. Əsərləri, tərt., müqəd. və şərh: S.Rüstəmov. Bakı: AzSSR EA, 1964.
13. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri, tərt. və müqəd.: K.Məmmədov. Bakı: Yazıçı, 1984.
14. Mir Möhsün Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab, tərt. ed., ön söz: Ə.Bağirov. Bakı: Elm, 2018.
15. Mirzə Fətəli Axundov. Bədi və fəlsəfi əsərləri. Tərt. ed. və müqəd.: H.Məmmədzadə. Bakı: Yazıçı, 1987.
16. Rəqub Kərimov. Qasım bəy Zakirin farsca şeirləri // Mədəniyyət.az, 2016, № 2.
17. Rəqub Kərimov. Qasım bəy Zakir və müasirləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
18. Ramiz Teymuroğlu. Qasım bəy Zakir irsinin tədqiqi. Bakı: Kooperasiya, 2007.
19. Rzaqulu bəy Vəzirov. Əsərləri, tərt. ed. və ön söz: Ə.Çingizozğlu. Bakı: Şuşa, 2005.
20. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri, 3 cildə, III cild, tərt. və şərh: S.Rüstəmov. Bakı: Elm, 1974.

Из истории исследования и публикации произведений Гасым бека Закира

Тарана Джавадова

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: teranecavadova062@gmail.com

Резюме. В статье рассматривается жизнь и деятельность Гасым бека Закира, видного представителя Карабахско-Шушинской литературной среды XIX века, основоположника публицистической сатирической поэзии в азербайджанской литературе, дается обзор истории публикации его произведений. Даны краткие сведения о работе, проделанной в этой области со времен жизни поэта в конце XIX века, в XX веке и последних десятилетиях XXI века, в хронологическом порядке изучены даты выхода в свет его произведений, а также представлена история его наследия в общих чертах. Статья может сыграть роль пособия при составлении библиографии Гасым бека Закира. Её результаты могут быть использованы молодыми учеными, изучающими наследие Закира, в качестве источника библиографической справки.

Ключевые слова: Гасым бек Закир, диван, автографический экземпляр, тазкира, джунг, сборник трудов